Original scientific paper

Gordana Vujinović

A PALICSI VILLÁK LÉTREJÖTTE, FEJŐDÉSTÖRTÉNETE ÉS TRANSZFORMÁCIÓJA

BEVEZETŐ

A múlt századi „svájci ház", a „svájci" stílusú nyárilak eredete – melyet Palics jellegzetes villaépítészete is követett – a XVIII. század utolsó harmadának preromantikus korszakára vezethető vissza. Bartoly Eszter írja róla *„Svájci nyaralók " a budai zöldövezetben*[1] című tanulmányában, hogy „a ‚picturesque' eszmény, az angol tájkert hozta felszínre, amelynek kötelező elemei – antikvizáló, gótikus, román ízlésű épületek és műromok, grották (barlangok), remetelakok, szobrok és egzotikus pavilonok – között megtaláljuk a svájci, a tiroli, a holland parasztházat is. Nincs kizárva az sem, hogy a francia rokokó park ideiglenes tartózkodásra, mulatságra szolgáló ún. ‚fabrique'-jainak, ezeknek az indiai, kínai stb. stílust idéző kis építményeknek a leszármazottai... Létrejöttük ugyanazon az asszociációs elven alapul, melyet Pevsner elemez a romantikáról szólva:[2] ‚Az épület azért ölti fel valamely sajátos stílus köntösét, hogy annak megfelelő asszociációkat keltsen a szemlélőben.' – Ez az elv egyfajta hangulatépítészetet eredményez, s ez abban az esztétikai tájfelfogásban gyökerezik, mely a természetet színpadként és az építészetet díszként fogja fel."[3]

Már a XVIII. században jelentkezik az az elképzelés, hogy pihenés, kikapcsolódás céljára parasztházakat építtessenek maguknak a megrendelők. Ez az elképzelés azután tovább él a XIX. században, de ebben az időben ezek az épületek már nemcsak a kastélyparkok díszletei voltak, hanem ilyen stílusban készültek a vidéki kúriák, polgári nyaralók, villák, tehát az üdülők, nyárilakok elfogadott stíluseszménye lesz ez az építkezési mód.

Az angol családi házak tervezését részben a középkori és távol-keleti épületek inspirálták, de ezek mellett a XIX. század második negyedében az építészeti könyvekben svájci házak modelljei is láthatók. „Már azért is közkedvelt villaelőképek a svájci házak, mert eredeti környezetük – az Alpok – az utazók szemében a legromantikusabb tájnak számított. A svájci nemzeti függetlenség belevetített vágyképe is fokozta a polgár érdeklődését a 'svájci' ház iránt."[4]

A XIX. század utolsó évtizedeiben a nyaralók, villák, szórakozásra szolgáló

1. A nyaralók telekrendezési terve (Scultety János, 1853)

2. A Scultety tervezte hármas tagolódású nyaralótípus

épületek Európa-szerte hasonló formában, stílusban készültek. Ezt az egységesülést az építészetben nagymértékben befolyásolta, hogy az európai építészeti akadémiák kötött tanmenettel oktattak. Ebben az időben jelennek meg a különféle szakfolyóiratok (Der Architekt, Der Bautechnik), amelyek „ideális" neogotikus, neoreneszánsz, neobarokk típusterveket is közöltek. Külön mellékleteket szentelnek a legváltozatosabb díszítőelemek, motívumok, oromfalak, korlátok, kerítések, tornácok, tornyok és más épületelemek részletes szerkezeti rajzainak, melyek szabad válogatást engednek tipológiai szempontból és stílus tekintetében is a megrendelőnek és a kivitelezőnek.

A svájci villák legjelemzőbb vonásai azok a fából készült szerkezeti és díszítőelemek, amelyek alkalmazásuk szerint két határozottan különválasztható csoportba oszthatók:

1. A többszintes épületeknél a felső szinten gyakran alkalmazzák az ún. Fachwerk-es, favázas szerkezeti rendszert, ami a szerkezet könnyítését szolgálja, de ugyanakkor ez a favázas szerkezet néha csak mint dekoráció, díszítés jelenik meg a homlokzaton, ami könnyen megtéveszti a szemlélőt.

2. A fát mint építőanyagot igen gyakran, csaknem kizárólag tornácok, oromfalak, tornyok és ereszek szerkezeti elemeként használják.

*

Szabadka, miután 1779-ben elnyerte a szabad királyi város státusát, a sok frissen szerzett jog folytán kialakut kedvező helyzetének köszönhetően gyors gazdasági és kulturális fellendülésnek indult, ami lehetővé tette az egész

Monarchia területéről idesereglett vállalkozó kedvű kereskedők és iparosok számára a gyors meggazdagodást. Ez a társadalmi réteg – a gazdag középburzsoázia, a nagykereskedők, az iparosok, a tisztviselők és a polgárság többi tagja – a maga módján szerette volna a felső tízezer életstílusát elsajátítani. Ennek a politikai, gazdasági és kulturális fejlődésnek az akarása tette Szabadkát várossá és ennek köszönhetően alkult ki városias arculata.

3. Térkép a palicsi fürdőintézetről és környékéről – Karvázy Pál felmérése, 1888.

A palicsi üdülőtelep beruházási programja is az akkori helyzetnek köszönhette sikerét, ti. a város „vigyázó szemeit" Európa nagyvárosaira, nagy városépítési mozgalmaira vetette, és ennek szinte egyenes következménye lett, hogy ugyanilyen érzékenyen reagált minden új eszmére, kultúráramlatra, és mindenre, ami „nagyvárosi". Így Palics híven tükrözi az akkori idők társadami és gazdasági helyzetét.

NYARALÓÉPÍTKEZÉS A XIX. SZÁZAD DEREKÁN

Szabadka városa, mint üdülőtelep és a környező terület tulajdonosa Palics fejlesztésének érdekében 1853-ban telekrendezés céljából eladja a Nagyparktól és a fürdőtől – a kisvendéglőtől, a Nádas-szállótól, a sárfürdőtől – nyugatra eső földjeit. A kérdéses 41 láncnyi területet keleten a Nagypark, északon a Szegedi út, délen egy tóparti út, nyugaton szintén egy, a tóhoz vezető út határolja. A telekrendezési tervet Scultety János városi főmérnök készítette. A telekmi-

nőségtől függően a területet 13, egyenként 3–4 lánc nagyságú házhelyre (nyaralóhelyre) osztotta, miközben olyan részletek sem kerülték el a figyelmét, mint a leendő nyaralók pontos elhelyezése a telken és azok alaprajza. (1. számú ábra)

A kötelező villatípus

A nyaralók elhelyezését a telken a kötelező, 15 ölnyi védősáv határozta meg úgy, hogy azon központosan helyezkedjen el, és hosszoldala párhuzamos legyen az utcával, utcai kerítése lécből készüljön, a telkeket pedig egymástól sövény válassza el. A nyaralók előkertje előírásszerűen reprezentatív park, ahol tilos volt minden olyan tevékenység, ami csorbította volna a környezet eleganciáját. A villatulajdonosok pl. a telken szeszkiméréssel sem foglalkozhattak, mert annak joga akkoriban kizárólag a várost illette meg.

4. A villanegyed terjedésének szakaszai

5. A kettős tagolódású villatípus és fejlődése

A nyaralók alaprajza hármas tagolódású, előrehúzott, központosan elhelyezkedő tornáccal, ahonnan a villa központi helyiségébe, az ebédlőbe jutunk, innen balra van a vendég- vagy hálószoba, jobbra pedig a konyha és az éléskamra nyílik. A nyaralóban kötelezően kellett egy vendégszobának is lennie, ami az idegenforgalom fellendítését szolgálta. Az ebédlő üvegajtaja közvetlen kapcsolatot biztosított a tornáccal és az előkerttel.

A nyaralók építészeti jellemzője, hogy a szabályos 6x3 öles négyszögalapú épület rendszerint egyszerű nyeregtetős kialakítású, amit egyedül a hangsúlyos központi tornác tett mozgalmassá, oldalsó és első nyílásainak gótikus íveivel. A tornác és az eresz gazdag fafaragása mellett az épület egyedüli

6. Egy kettős tagolódású villa tervrajza – Titus Mačković munkája

díszítőeleme a hangsúlyos sarokpilaszter és a nyílásokat szegélyező téglacsúcsív. A tetőhéjazatot rendszerint cserép vagy fazsindely alkotja.

A nyaralók szerkezeti jellemzője a vert fal, a torokgerendás szerkezetű tető, az utcai fa- és az udvari téglatornác.

Az 1854. január 28-án keltezett telekárverési jegyzőkönyvből kiderül, hogy az új nyaralótulajdonosok tisztában voltak a palicsi üdülőtelep sokat ígérő jövőjével meg a saját beruházásuk sorsával is, mer már a kikiáltási árra ráduplázták, sőt meg is négyszerezték. Ezen buzgó vásárlók közül említsünk meg néhányat. Köztük volt Rudics Móric, a Kolonics, a Halbrohr, a Váli, az Osztoics, a Verner és a Jakobcsics család.*

A nyaralók alaptípusa[7]

Noha a vásárlási és építési feltételek egyértelműek voltak, az új villatulajdonosok sorra írják kérvényeiket a Városi Tanácshoz annak érdekében, hogy jobb és korszerűbb telek- és alaprajzi elrendezést engedélyezzen nekik. Így például idézzük Jakobcsics 1855. április 2-án kelt kérvényét, melyben arra kéri a Városi Tanácsot, hogy az idegenforgalom fejlesztése végett nyaralóját a tóhoz

* A villatulajdonosok nevét a vonatkozó korabeli levéltári dokumentumokban szereplő formában tüntettük fel.

közelebb építhesse fel, 12×4 öles alaprajzi mérettel, és nem egy, hanem három vendégszobával. A Scultety tervezte nyaraló a hagyományos hármas tagolódású alföldi háztípust vette alapul, és így az egymásba nyíló helyiségeket a középen elhelyezkedő konyhára fűzte fel, ahová az épület hosszan elhelyezkedő tornácáról juthatunk. A faszerkezetű tornác középső hangsúlyos része szerény fafaragással díszített. (2. számú ábra)

A fentiekből, az 1878. évi kataszteri felmérés alapján készült térkép[8] és az 1888. évi Palicsi Üdülőtelep tervéből[9] (lásd a 3. számú képet) az derül ki, hogy a közismert szabadkai építész – Scultety – tervétől eltértek a kivitelezés során. A telekkiosztást az ő tervei alapján készítették, de az 1853-ban elfogadott építési alapelveket[10] csak részben tartották be, ennek ellenére minden nyaralóépület sajátos egységet alkot szűk környezetével. Az 1878. évi kataszteri felmérés alapján készült térkép az I. világháború előtti javítások miatt eléggé olvashatatlan, az 1888. évi felmérés Karvázy Pál városi mérnök által készített változata azonban híven tanúskodik a fent vázoltakról. Arról, hogy a villákat eredetileg a Szegedi útra tájolták, ám a villatulajdonosok a tóhoz közelebbi telkeket részesítették előnyben. A nyaralók előkertjeinek szélessége és a hosszanti elrendezésű alföldi háztípus hármas- vagy többtagolódású változata és a villák utcai homlokzatának szélessége az eredeti Scultety-változat szerint valósult meg, viszont az épületek mélységi mérete a helyiségek számától függően változott. A palicsi nyaralók kezdeti változatai még a tornácos alföldi típust képviselik, de már csíráiban megjelenik az ún. svájci háztípusra jellemző előrehúzott, hangsúlyos központi tornác.

7. Az egykori Dominus-villa 1988-ban (Spliti fasor 16.)

Az üdülőtelep a Nagypark keleti oldala mentén terjeszkedik északról a Szegedi-úttal, keletről a Kanizsai úttal határolt területen.

A múlt század hatvanas éveire datálhatjuk a Budai-, a Parcsetics, a Kovacsics, illetve a Polyákovics-villák építését. Ezeknek a nyaralótelkeknek a tájolása megegyezik a korábbiakéval, tehát a Nagyparkra néznek.

A felsorolt villák mellett már kisebb melléképületek is megjelennek, amelyek a telek hosszoldalával párhuzamosak, és az előkert mögött találhatók. Ez a jelenség a villák későbbi fejlődési periódusában is nyomon követhető.

8. A harmas tagolású villatípus és fejlődése

Ez idő tájt a helyi sajtó apróhirdetéseiben gyakran kínálnak kiadó nyaralókat Palicson, mint az a Szabadkai Közlöny 1876. május 21-én megjelent számában is olvasható: „Polyákovics Alajos úr palityi nyaralója, a Fürdőintézet tőszomszédságában, mely egyik oldaláról a parkra, a másikról a tóra néz: fürdővendégek elfogadására a jelen fürdőidényre, már teljesen fölszerelve áll. A nyaralót mely 3 csinosan bebútorozott s kifestett lakosztályból áll, 3 oldalról díszkert, a negyedikről pedig nagy terjedelmű szőlő- és gyümölcskert övezi."[11]

Gyakran viszont áruba is bocsátották a nyaralókat, amit az alábbi idézet is bizonyít: „...áll pedig a kitelt ingatlanság 3 lánc, vagyis 3 1200/1600 catasztrális hold földből – gyümölcsös, veteményes és díszkertre felosztva s körül beerősítve – melyen 148 és 149. számok alatt két külön fekvő nyaralóépület van, két-két helyiséggel ezen felül a 149. szám kis konyhával, éléstárral s pincével ellátva. Ezen kívül van egy kertészház – két szobával, konyhával s kis éléstárral némi bútorzattal s kerti padokkal; – külön épületben négy lóra istálló, s kocsiszín, továbbá kis üvegház, kettős baromfiól, két kút, s az épületek mind zsindellyel fedve..."[12]

A villanegyed terjedése

Az 1860. év jelentős változásokat hoz a palicsi fürdőtelep épületállományában. Ekkor kerül sor egy új, 32 szobás szálloda – a mai Park-szálló – kivitelezésére, ekkor újítják fel a már tatarozásra szorult Nádas-szállót, elkészül az új fürdőépület, és kibővítik az iszapfürdőt. Mint látjuk, a fürdőtelep gyors és látványos fejlődésnek indul, amit fokoz az 1883-ban megépült vasút is, hisz ezzel a fürdőhely vonzásköre jelentősen kiterjed. Az 1887-ben felépített vasútál-

lomás ugyancsak a nyaralótelep gyarapodását eredményezi, mégpedig a vasút északi oldalán, ami Orbánfalva kialakulásához vezet. A további fejlődést serkenti a Szabadka–Palics útszakasz kikövezése, és röviddel utána – 1897. IX. 8-án – a rendeltetésének átadott, a várost az üdülőteleppel összekötő villamosvonal.

A szabadkai Városi Tanács – e látványos fejlődés kezdeményezője – a fürdőtelep felvirágzása érdekében további villatelkek létesítésére újabb földterületeket bocsát áruba, így 1889-ben az északnyugati part körgát területe,[13] 1898-ban a Szegedi út északi oldala[14] és 1893-ban a környező homokvidék[15] kerül eladásra.

A SZÁZADFORDULÓ VILLAÉPÍTÉSZETE

Az 1880-as évekre a tárgyalt területen a szántóföldeket felváltják a szőlőskertek meg a nyaralók díszkertjei és az üdülőtelep határa eléri a Szegedi (a mai Horgosi) és a Kanizsai utat meg a vasútvonalat. 1887-től a fürdő- és üdülőtelep határa a vasúttól északra lévő területekre is kiterjed. Itt épülnek a Milassin-, a Schnier-, a Czeisz-, a Schäffer, a Pukkel-, a Vojnics-villák, amelyek a néhai mezőgazdasági iskoláig vezető „progony" mentén (a mai Kizur István utca) vesznek birtokba újabb és újabb területeket. (4. számú kép)

Az itt vázolt fejlődéstörténetből egyértelműen következik, hogy a századforduló táján, a korábbi nyaralókhoz viszonyítva, a tulajdonos anyagi helyzetétől függően, már sokkal pazarabb formában jelenik meg ez az épülettípus, bár még mindig magán viseli az 1853-ban előírt formajegyeket, amit tulajdonképpen az ún. svájci nyaralótípus egyik változatának tekinthetünk kettős és hármas tagolódású változatában. A századforduló fürdőtelepéről mondja Frankl István: „...a fürdőintézethez közelebb és távolabb, szőllőkertekben, 80 magánvilla és nyári lakóház van, melyek évről-évre szaporodnak, közülük több részben vagy egészben kibérelhető..."[16]

Legnagyobb közülük a Lévay-villa 16 szobával, külön konyhákkal, a legszebb viszont a tóparti Polyákovics-villa. Ebben az időben a Polyákovics-villa 13, a Kovacsics 4, a Parcsetics 4, a Budai-, a Rozsics-, a Kolonics és a Halbrohr-villa 2–2, a Manojlovics 4, a Vermes-villa pedig 1 kiadó szobával rendelkezett.[17]

Az eredeti alföldi háztól eltérően a palicsi nyaralók, alaptípusukat megtartva szélességükben fejlődnek, vagyis a telek hosszirányával párhuzamosan, de természetesen kivételek is akadnak.

A nyaralók építési engedélyének kérvényezésekor a Városi Tanács Mérnöki Hivatalának a tervrajzokat is be kellett nyújtani, ezt a fürdőintézet szabályzata is előirányozta.[18] Ugyanez volt az eljárás a nyaralóépületek tervezett bővítésekor is. Ennek köszönhetően a szabadkai Történelmi Levéltár számos tervrajzot őriz a századfordulóról, melyek közül néhányról már meg sem állapítható, felépült-e, vagy csak az időközben történt gyökeres átépítés miatt nem akadunk nyomára.

A nyaralótulajdonosok zömmel a hivatalnokok köréből kerültek ki. A tervrajzok ez idő tájt főleg a szabadkai építészek keze nyomát viselik magukon,

9. Egy Salga Mátyás tervezte hármas tagolódású villa tervrajza

10. Az egyik legrégebbi – három részre tagolódó – nyaraló (Néphősök parkja 5.)

akik közül külön ki kell emelnünk Titus Mačković és Milan Zarić, majd később Koczka Géza és Salga Mátyás nevét, a XX. század elejéről pedig Molczer Lajost és Raichle Ferencet.

11. A művészien megmunkált tornác a svájci típusú villák jellegzetessége (Pionír utca 7.)

A tervezők a villák alaprajzi elrendezésében, építészeti formanyelvében és díszítőelemeiben a bécsi típustervek alapján a svájci háztípust követték.

A Városi Tanács Mérnöki Hivatalának éberségét és lelkiismeretességét tükrözi, hogy figyelme Palics központjára és külterületeire egyaránt kiterjedt. Az építési engedély kiadása esetén feltüntette az esetleges megjegyzéseket, sőt annak megtagadása esetén részletes magyarázattal, indoklással szolgált. A kérelmezett építési engedélyek kiadásának megtagadása leginkább a villa és a melléképületek vagy a villa és a szomszédos épület közti előírt távolság be nem tartása, az előkert kisebb szélessége és a nem megfelelő építőanyagok alkalmazása miatt történt. Az építési engedélyek az épületeket a nyárilaknak és nyaralónak nevezik. Lakóház építését a kérdéses területen a későbbiekben is csak abban az esetben engedélyezik, ha nagysága, telekrendezése, alaprajza és építészeti stílusa tekintetében megfelel a nyaralók építési feltételeinek. A lakóházépítés a fürdőtelepen csak századunk elején kezd elterjedni, és ekkor kerül sor a már meglevő villák konyhával, terasszal és toronnyal való bővítésére.

A nyaralók tipológiája

A nyaralótelepítés alapfeltétele a telek megfelelő mikroklimatikus tájolása. Így a villák szabadon állóak a jobb benapozás és a szellősség biztosítása érdekében, az épület a telket két részre osztja: egy kisebb nyílt területre és egy nagyobb, intimebb részre. Leginkább központosan elhelyezettek, és 10–20, esetleg több méteres előkerttel rendelkeznek. Az előkert, a nyaraló előtti nyílt

telekrész rendszerint díszkert, köralakú, központosan elhelyezett virággal beültetett felülettel, esetleg szökőkúttal vagy csobogóval és gondozott növényzettel. Ezzel ellentétben a nyaraló intimebb, a család számára fenntartott kertje már nem ilyen látványos, a telek felaprozódása miatt: itt rendszerint szőlőskertek meg az ezzel járó béres- és csőszlakokat telepítettek, amelyek a telek oldalhatára felől voltak megközelíthetők. A melléképületek a telek hosszoldalával párhuzamosan épültek.

A palicsi fürdőtelep nyaralói jórészt azonos alaptípusúak, amelyek egymástól csak tornácaik fafaragásaiban térnek el, vagy azonos külső ellenére eltérő alaprajzi megoldásúak. Épp ezért a múlt század végétől, kb. 1910-ig a villák telekrendezése, alaprajza, funkcionális és építészeti megoldása, sőt szerkezeti rendszere sem mutat lényeges eltérést. A nyaralók fejlődéstörténetében két alaptípus különböztethető meg: a kettős, illetve hármas tagolódású villa; majd később, a kettő kombinációja alapján összetett alaprajzú villát is terveznek.

Az alaptípusok

A kettős tagolódású nyaralótípus két azonos nagyságú helyiséget tartalmaz, melyek előtt – a villa hosszoldalán – egy közepes, hangsúlyos négyzet- vagy szabályos négyszögalakú tornác húzódik. Ezen keresztül juthatunk az ebédlőbe, amely néha valamivel nagyobb, mint a tőle jobbra elhelyezkedő hálószoba.

12. Az ún. Legyező-villa (Pionír u. 10.)

Sok esetben az ebédlőből közvetlenül juthatunk ki a telek másik oldalán elhelyezkedő kertbe. Mivel a tornác és az ebédlő vendégfogadásra szolgált, így a nyaralónak ez a része volt a legpazarabb, és a tulajdonost is ennek alapján rangsorolták, illetve becsülték. A kettős tagolódású villatípusnál a főzés, az élelemtárolás és a többi gazdasági funkció a melléképületekben zajlott. (5. és 6. számú ábra, 7. számú kép)

A hármas tagolódású villatípus a legelterjedtebb a nyaralótelepen, amelyre – akárcsak a kettős tagolódású változatra – a központosan elhelyezett tornác és a róla nyíló ebédlő a jellemző, melyek méreteikben valamivel nagyobbak, mert ez volt tulajdonképpen a nyári élet színtere. Ez a villatípus az előzőtől abban különbözik, hogy az ebédlőtől jobbra és balra a vendég-, illetve a hálószoba található. A konyha a pincében vagy a melléképületben van, de néha az egyik szoba helyére kerül, és külön bejáratú, az ebédlővel pedig csak a tornácon keresztül van kapcsolata.

Ez a nyaralótípus fejlődése során szélességében növekszik, azaz a telek mélysége felé bővül. (8. és 9. számú ábra, 10. számú kép)

A kettős és hármas tagolódású villák egyre gazdagabb funkcionális megoldású épületekké váltak, s így az egy traktusú alaprajzi elrendezésűt felváltja a két azonos vagy különböző fesztávú traktussal rendelkező megoldás.

Az új traktus megjelenésével, a tornáchoz 1–2 új helyiség kapcsolódik, s így az három oldaláról zárt verandává alakul. Ezen helyiségek rendeltetését tekintve olyan gazdasági funkcióknak adnak helyet, mint a konyha és éléskamra, ennélfogva csak a tornácról van bejáratuk. Idővel az épülethez új tornácot csatolnak, a régi veranda bezárásával pedig új helyiséghez jutnak, és így a telekből egyre több terület kerül beépítésre. A két azonos traktusú nyaralókat három azonos méretű helyiség és az elmaradhatatlan fahomlokzatú tornác jellemzi. Sok esetben a fentiek kombinációival és egyre összetettebb alaprajzi elrendezéssel is találkozunk. Míg a nyaralók alaptípusa csak 1–2 helyiségből áll, addig a XX. század eleji épületek már 4–6 szobás változatban készülnek. Különösen jellemző erre az időre, hogy a helyiségek a WC, fürdőszoba, cselédszoba és a konyha megjelenésével elaprozódnak.

A szobák számának szaporodása ellenére a központi helyen található, egy- vagy kétoldalon nyitott ebédlő marad továbbra is a legfontosabb helyiség, négyzetes vagy inkább négyszöges alaprajzi megoldással, melynek hosszoldala párhuzamos az előkerttel. Az ebédlő méretei: 4×4, 5×7, de leginkább 5×5 és 5×6 méter. A háló- és a vendégszoba rendszerint kisebb. Leggyakoribb méretei: 4×4, 5×5 és 4×5 m. A fürdőszoba ekkor már a hálószobából nyílik.

A konyha igen eltérő méretű. Alaprajza: 2×3, 4×5 m, magassága 3,21, 3,7, néha eléri a 4 métert is.

A pince leginkább csak a nyaraló alatt található, és 1–2 helyiség van benne, melyek magassága 2–2,2 méter.

Az épületek konstrukciója: A nyaralók kezdetben vert-, ritkábban vályogfalúak. A téglát eleinte az alapok és a lábazat építésénél használták, csak később kezdték az egész házat ebből az anyagból építeni. Az egytraktusos változat torokgerendás, a kéttraktusos pedig fa-fedélszékes tetőszerkezettel készült. Kezdetben az erre a vidékre oly jellemző, könnyen hozzáférhető anyaggal, náddal

fedik a villákat, de a múlt század végén, a fokozott tűzveszély miatt az Építési Szabályzat a fazsindely, cserépzsindely és a műpala alkalmazását szorgalmazza.

A tornácok ekkor még szinte kizárólag fából készültek, később már tégla és fa kombinációival is találkozunk. Alappincézés esetén poroszsüveg födémet alkalmaztak, a mennyezet fagerendás födém, amint felülről deszkázással és saralással, alulról pedig nádalással és vakolással láttak el.

Építészeti megoldások: A nyaralók tömegképzésére az épület hossztengelyével párhuzamos gerincű nyeregtető a jellemző, amit csak a rá merőleges, szintén nyeregtetős tornác bont meg azonos vagy eltérő tetőgerinc magasságával, néha – kivételesen – sátortetős villák is épülnek. Ez utóbbiaknál a tornác továbbra is nyeregtetős. A tornác a leghangsúlyosabb építészeti elem, mindig az épület szimmetriatengelyében található, ezért ennek megformálása jóval nagyobb műgondot igényelt, mint a többi homlokzati elemé. A tornácok igen változatosak. Míg alakjuk, helyzetük és méretük hasonló, addig anyaguk, számuk, nyitottságuk mértéke és feljáratuk helye változó. Különösen az oszlopok, a korlátok, az oromfalak és fafaragásuk részletkiképzésének gazdagsága tanúskodik a hajdani építőmesterek tehetségéről. (11. számú kép) Leginkább fatornácok épültek, de téglaváltozatuk is megtalálható, ahol az oromfal, a korlát vagy az oszlopok készültek ebből az anyagból. A tornácot eleinte az utcai homlokzathoz illesztették, de később már nem szabályszerű ez az elhelyezés, így a nyaralóépület az udvar felé is megnyílik, biztosítva a természettel és a környezettel való intimebb kapcsolatot, ám ennek a tornácnak a megmunkálása már sokkal szerényebb. Az alaptípus csak egyik oldalával csatlakozott az épülethez, míg a többi három szabadon állt, és mint már említettük, csak később kerül sor a második, illetve a harmadik oldal bezárására. Létezik az előbb említettek kombinációja is, így például míg az utcai homlokzaton a három oldaláról nyitott tornáccal találkozunk, addig az udvari oldalon ugyanannak a zártabb formája jelenik meg. A feljárati lépcsők elhelyezési módja is különböző lehet: centrális, illetve jobb-, bal- vagy kétoldalas.

A fafaragások esetében egyaránt megfigyelhető a hagyományos svájci, a magyaros népi, a gótizáló, illetve a teljesen kötetlen motívumvilág. (12. számú kép)

A vakolatból készült dekoratív falplasztikát az épület nyílásai körül, annak sarkain, illetve a párkányokon találhatjuk, klasszicista, eklektikus és korai szecessziós motívumokkal.

Kezdetben egyszerű egyszárnyas ablakok készültek, kifelé nyíló szárnyakkal és az elmaradhatatlan zsalugáterekkel. A nyaraló funkciójának bővülésével, vagyis annak téli használatával jelennek meg a zsalugáteres, kettős üvegezésű ablakok. A bejárati faajtók szintén duplaszárnyúak és tömörek, a belső ajtók pedig felül üvegezettek.

A háromszögletű oromfal a hagyományos alföldi ház legszervesebb eleme, így azt a villákon a díszítés hátterének tekintették. A tornác hangsúlyozásával, különösen annak utcai oromfala, a nyaralóépület legdominánsabb elemévé vált. A melléktornácok oromfala természetesen kevésbé díszes.

A kettős- és hármas tagolódású villák mellett más nyaralótípusok is fellelhetők, de ezek előfordulása sokkal ritkább.

A nyaralók összetettebb változata

Ez a villatípus a századforduló táján egyre gyakrabban tűnik fel, hogy 1910 után egy még összetettebb formát öltsön. Az összetettség ezúttal az épületek alaprajzi kialakítására és tömegformálására értendő, ami a szerkezet fejlettebb változatához is vezet. E nyaralófajtának két altípusa van: az első az alaptípus egyenes továbbfejlődése, ahol az épület a telek hossztengelyétől jobbra és balra bővül, a kettős, illetve hármas tagolódású alaprajzi elrendezés pedig továbbra is a villa magva marad. A második altípus szabad formálású és csúsztatott helyiségsorolású. A nyaraló fő helye továbbra is a középen elhelyezkedő ebédlő, ami köré csoportosul a többi szoba. A helyiségek száma mindkét altípus esetében nagy. A leggyakoribb az ebédlővel, három szobával, fürdőszobával, terasz-

13. A századvégén gyakoriak az épülethez csatlakozó toronyépítmények (Spliti fasor 11.)

szal és verandával rendelkező változat. Sok esetben a földszinten találhatjuk a konyhát, a kamrát, a cselédszobát, és néha még a lépcsőházat is. Így ezen a szinten már nem egy esetben 7 és 10 között mozog a helyiségek száma, míg a pincében eléri a kilencet is.

Műépítészeti megoldások: A nyaralóépületek tagoltabb alaprajzi elrendezése a homlokzaton is tükröződik, ugyanakkor a tetőidomok hangsúlyozott, játékos tagolódásához vezet. Az összetett tetőidomok továbbra is nyeregtetős megoldásúak, leginkább sátortetős, tetőteraszos és tornyos kombinációban. A terasz és tornác nyeregtetős, ám a korábban szokásos szimmetrikus elrendezéssel már nem találkozunk. A két terasz asszimmetrikus elrendezésben kerül az épület mellé.

A tornácok nyitottságát és anyaghasználatát tekintve számos változatot találunk, s míg a szerkezet téglából készül, addig korlátja lehet fa, tégla vagy fém.

A XX. század elejére a villákról minden felesleges díszítést elhagynak, némelyikük pedig már a szecesszió formajegyeit viseli magán. A megmaradt kevés dekoráció továbbra is az oromfalon jelenik meg, melynek széle téglafogas vagy görbevonalas. Az oromfalat továbbra is a fa díszítőelemek ékesítik. Erre az időre jellemző a toronyépítmények gyakori alkalmazása, amit az épület oldalához illesztenek. (13. kép)

Az épületek konstrukciója: A nyaralók tagoltsága a szerkezetre is kivetül. A falak nagyméretű (30×15×7cm) téglából készültek, álló- vagy bakducos fedélszékű, esetleg feszítőműves tetőszerkezettel.

Az összetett típuson belül két olyan nyaralóval is találkozunk, melyek funkcionális, építészeti, tömegképzési, épületmagassági és épületplasztikai jellemzőikkel teljesen elütnek a nyaralótelep többi villájától.

A tópart tőszomszédságában találjuk Vermes Lajos három villáját: a Bagolyvárat, a Lujza-villát és a harmadik Vermes-villát. Funkcionális és építészeti sajátosságait tekintve, ez utóbbi áll legközelebb az ún. nyújtott alaprajzú svájci típushoz.

Mindhárom villa 1891-ben épült, a Vermes sporttelep területén. A palicsi villák közül csak a Bagolyvár és a Lujza-villa emeletes (és a Petőfi Sándor u. 26-os számú), így az északi part nyugati részén uralkodnak a tájon. (14. számú kép)

Mellőzve az ebédlő középponti elhelyezését és a többi sablonos helyiségelrendezést, alaprajzuk funkionálisan sokkal kötetlenebb. A lépcsőt az épület mellé helyezték.

A Bagolyvár alaprajza nyolcszögletű, a Lujza-villa négyzetalakú; mindkettőt hangsúlyos toronytetővel fedték le.

A villák különleges építészeti egységüket a gazdag formajátékú, a homlokzatra is kivetülő alaprajz-szervezésnek köszönhetik. A népies-romantikus svájci stílusnak nem tiszta formáját, hanem annak román kori, gótikus és korai szecessziós elemekkel gazdagított változatát képviselik. Első emeleti homlokzatuk gazdag fadíszítésű, zárt erkélyekkel, konzolokkal, ereszszegésekkel, míg a Bagolyvárnál a favázas Fachwerk díszes változata is megjelenik a homlokzaton. A játékos tömegformálás szép példái a meredek síkú tetőidomok. A hé-

14. A Bagolyvár 1988-ban

jazatot a Zsolnai-gyár mázas hódfarkú cserepéből készítették. Ez a három villa hűen tükrözi a sablonmentes, szabadon szárnyaló alkotószellemet, mely egyik jellemzője a szárnyait bontogató szecessziónak.

Századunk elején a telekrendezést már más szervezési elvek vezérlik: megjelennek a sarokra telepített épületek, amelyek már közvetlenül az utca vonalára épülnek, kötetlenebb alaprajzi és funkcionális megoldásokkal; a fürdőszoba már nemcsak a tehetős építtetők privilégiuma, hanem mindennapi használatú helyiségként funkcionál. Ikervillák is épülnek immár, szimmetrikus alaprajzi elrendezéssel, és gyökeresen megváltozik a díszítőelemek alkalmazási módja. A központosan elhelyezett tornácok oromfaláról elmarad a dekoráció, és a melléktornácok válnak hangsúlyos építészeti elemmé, majd idővel feltűnnek a fedetlen teraszok is. A tornác megszűnik az épület jellegzetes eleme lenni, így maga a nyaraló is elveszti eddigi jellemző arculatát. A XX. század elején a szecesszió térhódításával a palicsi villákon is kezdenek feltűnni az új stílus jegyei: az egyszerűség, a felesleges díszítőelemek elmaradása, az egyre nagyobb épületnyílások és más funkcionális és építészeti elemek, amelyek következtében az épületek jellege lassan megváltozik.

A továbbra is gyors ütemben épülő nyaralóépületek mellett kezd a lakóházépítés is fellendülni, és egyre kisebb lesz a villák meg a családi házak közötti funkcionális, építészeti és szerkezeti különbség. Az új adottságok, előírások, lehetőségek és egyre növekvő igények következményeként elkezdődik a villák bővítése, javítása és átalakítása. Az átalakítás során fürdőszobát, éléskamrát meg más hasonló rendeltetésű helyiségeket alakítanak ki, amivel kezdetét veszi a szobák felaprózódása. A bővítés során főleg konyhát, szobát, teraszt és tornyot építenek a nyaralóhoz, gyakran a tornácokat is bezárják. Ezt a fellendülést illusztrálja a következő adat is: 1900 és 1905 között a Városi Mérnöki Hivatal 20 villa, 11 családi ház, 5 melléképület építésére és 9 más bővítésre, illetve átalakításra adott ki engedélyt, 1905 és 1910 között pedig 21 villa, 7 családi ház, 7 melléképület és 2 bővítés kivitelezését hagyta jóvá.

AZ 1910-ES ÉVEK NYARALÓÉPÍTÉSZETE

1910-től még kifejezettebb az eltolódás a családiház-építés felé, amit a kiadott építési engedélyek is híven tükröznek (15–15 kérvény), bár továbbra is érvényes volt az a kötöttség, hogy a családi házak külseje ne üssön el a nyaralóktól. Egyre több melléképület-építést és főként villaátalakítást hagynak jóvá, ami eltér a korábbi gyakorlattól.

Századunk új szellemet, eszméket és esztétikát hozott magával. Ezzel egyidejűleg a terveken új építésznevek bukkannak fel, akiknek keze nyomán a villaépítészetben is lényeges változásokra kerül sor.

A nyaralók építészeti jellemzői: Az igények növekedésével a villák funkcionális egysége is változásokon megy át; növekszik a helyiségek száma, így a földszinten már 4-től 9-ig terjed, (leggyakrabban 8), a pincében pedig 3 és 5 között mozog. A fürdőszoba és az előszoba kötelező alkotóeleme a nyaralónak, a hálószobák közvetlen kapcsolatban vannak a fürdővel, az ebédlőbe pedig sok esetben már nem a tornácról léphetünk be, hanem az előtérből. Új kapcsolat

15. Hagyományos alaprajz, megváltozott homlokzatkiképzés (Spliti fasor 8.)

alakul ki az ebédlő és a konyha között is. Míg a korábbi villatípusoknál a konyha külön bejáratú volt, vagy közvetlenül a teraszról nyílt, addig a század elejére már az ebédlőből közelíthető meg. Az új építési mód mellett a korábbi típusok egy-két eleme továbbra is megmarad, amit az átalakítások során felaprózott helyiségeknek sem sikerült eltüntetniük. A korábban épült nyaralók felújítását a halyiségek számának növelésével, a tornác beépítésével vagy a konyha, illetve fürdőszoba hozzáépítésével végzik.

A villák alaprajza egyre szabadabb és a kezdeti kettős-, illetve hármas tagolódású típusok szabályossága egyre kevésbé szembeötlő. Három nyaralótípus jellemző erre az időszakra. Az első megőrzi a korábbi típus alaprajzát, és csak a homlokzat építészeti jellegzetessége változik meg. Ezek a nyaralók továbbra is hagyományos tömegformálással, szimmetriával és a megszokott hangsúlyos elemekkel, de teljesen korszerű, szecessziós homlokzat-kialakítással és díszítőelemekkel épültek. (15. számú kép)

A másodikra az alaprajzi elrendezés szabad alakítása jellemző, de a kettő, illetve hármas tagolódású nyaralótípus mint alapsejt tovább él.

A harmadikat viszont a teljesen tagolt alaprajz jellemzi, melynél az alaptípus szigorú szabályossága már nem figyelhető meg. A helyiségek egymáshoz viszonyítva csúsztatott elhelyezésűek; egyelőre csak az ebédlő központi helye marad meg, bár idővel ez a hagyomány is megszűnik. Az alaprajz derékszögű logikája sem szigorú szabály már, sőt maguk a helyiségek sem minden esetben négyzet vagy négyszög alakúak. Így végül a villaalaptípus funkcionális, építészeti és esztétikai egyszerűségéből, tisztaságából szinte semmi sem marad.

A PALICSI NYARALÓK MAI HELYZETE

Sajnos, az idők folyamán sok épület eltűnt a fürdőtelepről. Azok, amelyek túlélték az elmúlt korok viszontagságait, olyan nagy átalakuláson estek át, hogy eredeti formájukat nemhogy felismerni, de még csak sejteni sem lehet. Ennek ellenére néhány esetben még következtethetünk a valamikori nyaralóra, mert nem bontották meg utcai körvonalait. Minden kor – így korunk is – folyamatosan bővít, átalakít, ezzel építi, gazdagítja vagy éppen tönkreteszi a rá maradt épületállományt.

A palicsi villák egy része ma is őrzi eredeti építészeti arculatát.[19]

Vizsgálatukkor figyelembe kell venni, hogy ezek az épületek ma már más funkcióval, más tulajdonjogi viszonnyal és más szociális struktúrával rendelkeznek.

A nyaralók mai funkciói a következők: 1. lakóépületek, 2. középületek (posta, rendőrállomás, gyógyszertár, orvosi rendelő stb.), 3. művelődési és vendéglátóipari létesítmények (filmszínház, könyvtár, étterem, kaszinó, cukrászda stb.), 4. használaton kívüli és egyéb épületek.

A tulajdonjogi viszonyokat tekintve vannak magántulajdonban és társadalmi tulajdonban lévő épületek. Mivel ezek az épületek már nem eredeti – nyaraló – funkciójúak, így minden egyes új tartalomhoz való alakítás és bővítés módosított rajtuk.

A magántulajdonban lévő épületek

A nyaralók legnagyobb hányada magánkézben lévő lakóépületként funkcionál, igen kevés képez közülük társadalmi tulajdont. A magántulajdonban lévő épületek egy részét a tulajdonos lakja, de nem kevés azoknak az épületeknek a száma sem, amelyek tulajdonjoga két lakó közt oszlik meg. Az épületeken végzett átalakítások és bővítések a tulajdonos anyagi helyzetének, személyiségének, ízlésének és értékítéletének függvényében zajlanak. Egyes villák folyamatos átalakuláson estek át, míg más nyaralóépületek megmaradtak eredeti formájukban. Így megkülönböztetünk eredeti állapotukban megmaradt, felújított, revitalizált és jellegüket vesztett villákat.

Az eredeti állapotukban megmaradt, egy-két kisebb belső módosításon átesett nyaralók száma igen csekély. A villák mai feltételekhez való igazítása során leginkább a következő beavatkozásokat hajtották végre: válaszfalakat helyeztek át abban az esetben, ha új fürdőszobát építettek, vagy az épület meglévő nyílásait befalazták, illetve újakat nyitottak. Az építőanyagok korlátozott élettartama miatt azokat sok esetben az eredetivel azonos vagy hasonló újjal cserélték ki. Azon nyaralóépületek átlaga viszont, amelyeken nem végeztek semmilyen javítást, átalakítást vagy bővítést, az idő múlásával teljesen leromlott. Egyedül azok az épületek nem szenvedtek átalakítást, amelyek tulajdonosai anyagilag rosszabbul álltak, vagy ingatlanukat hosszabb időre bérbe adták, és nem maguk lakták.[20]

16. Szakszerűtlenül felújított villa (Brestovaci u. 5.)

17. Szakszerűtlen hozzáépítés (Brestovaci u. 3.)

18. A szilikáttéglás homlokzatkiképzés idegen a svájci villatípusoktól (Hegedűs József u. 10.)

A revitalizált villák közül azok, amelyeknél a gazdaságosság és a korszerűség párosul a jellegzetes palicsi építészeti stílus megtartásával olyan egyének tulajdonát képezik, akiknél a jobb anyagi helyzet a környezetszeretettel is párosult. Az ilyen környezet- és hagyománytisztelő felújítások során a funkcionális és szerkezeti beavatkozásokkal járó módosítások az épületet kellemesebb, emberibb léptékűvé tették. Mindezt a válaszfalak áthelyezésével és a helyiség belmagasságának csökkentésével, korszerű illemhely létesítésével, az épület falainak vízszigetelésével, a tetőhéjazat felújításával, kétrétegű ablakok beépítésével és az eredeti állapotot tisztelő homlokzatfelújítással értek el.[21]

A jellegüket vesztett, illetve a nem szakszerűen felújított nyaralók olyan kárt okoztak Palics építészeti arculatában, amit már nehéz helyrehozni. Pénz híján olyan hozzáépítéseket hajtottak végre, amelyek csorbát ejtettek az építészeti összhangon, vagy teljesen elértéktelenítették az épületet. Az ilyen beavatkozás során sok esetben eltávolították a homlokzatplasztikát vagy a díszes fafaragást, és gyakori az eredetinek nem megfelelő nyílászárók cseréje is, éppúgy mint a nem odaillő épületanyagok, mint például a szilikát homlokzattégla használata. Így az épület építészeti arculata teljesen értékét veszti.[22]

Az épület lakóinak bérlői státusa gyakori jelenség a valamikor nyaralóknál, és mivel ez sok esetben 20-30 évnél is tovább tart, ezek a lakók már idősebb emberek. Annak ellenére, hogy Palics tisztelői, nehéz anyagi helyzetük folytán az általuk végzett beavatkozás magán viseli státusuk jegyét. Az ilyen bérlők tulajdonképpen az „igazi" tulajdonosai a villáknak, mert együtt öregedtek az épületekkel, anyagi helyzetüktől függően gondját is viselték, míg a tényleges

tulajdonos, akinek ugyan jelképes bérleti díjat fizettek, a közönnyel határos gondatlansággal, nemtörődömséggel és érdektelenséggel viszonyult az épülethez.[23]

Gyakori eset, hogy a telek vagy a villa is, két tulajdonos között oszlik meg, s ezt, vagyis a gazdák különböző esztétikai felfogását ugyancsak az épület sínyli meg. Nem ritka ugyanis, hogy egyazon épület egyik vége még magán viseli eredeti formáját, a másik pedig már teljesen jellegét vesztette a díszítő- és stíluselemek eltávolítása vagy a hevenyészett épülettoldás miatt[24] (16., 17. és 18. számú kép)

Társadalmi tulajdonban levő nyaralók

A társadalmi tulajdonban levő valamikori villák középületekként funkcionálnak mint vendéglátóipari, művelődési és egyéb létesítmények. A kérdéses villák leginkább a tóparton, a Horgosi út mentén vagy a kettő közötti sávban találhatók. Itt is három beavatkozási módról beszélhetünk. Vannak eredeti alakjukat megtartó, felújított, revitalizált és jellegüket vesztett épületek.

Az eredeti alakjukat megtartó nyaralóépületek annak köszönhetik állapotukat, hogy eddig nem tudtak elegendő pénzt fordítani rájuk. Állaguk annyira leromlott, hogy némely esetben (Bagolyvár, Vermes-villa) már az állékonyságuk is kérdésessé vált, a teljes felújításuk pedig olyan drága, hogy egyelőre semmi kilátás sincs rá.

Csak néhány éve ismertük fel építészeti örökségünk értékét, amivel megmaradt értékeink restaurálása, rekonstrukciója és revitalizálása is más felfogás, más vezérelv alapján történik. Ennek az új műemlékvédelmi hozzáállásnak köszönheti jelenlegi arculatát az 1986 és 1987 között helyreállított és játékkaszinóvá alakított Lujza-villa, valamint a postahivatallá átrendezett Hartmann-villa. Noha homlokzatuk helyreállításánál tiszteletben tartották eredeti külsejüket, a belső terek kialakításánál mégis eleget tudtak tenni a funkció és a mai kor követelményeinek.[25] Az épületek jellegvesztése sok esetben abból származott, hogy új funkcióikhoz alakítva őket nem vették figyelembe stílusjegyeiket és építészeti értékeiket. Ez inkább kisebb beavatkozások esetén fordul elő, de legtöbbször már a kis beavatkozás is elég ahhoz, hogy az épület értéke csökkenjen. Elegendő a nyílászárók hozzá nem értő cseréje, vagy a nyílások megnövelése, az épületplasztika leverése és más belső beavatkozás ahhoz, hogy megbontsák az épület harmóniáját. Szerencsére ezek a beavatkozások az épület rekonstrukciója alkalmával többnyire helyrehozhatók.[26]

ÖSSZEFOGLALÁS

A palicsi nyaralók zömmel a XIX. század derekán keletkeztek egy hirtelen meggazdagodott, az akkori világ újdonságait meghonosító társadalom szilárd társadalmi-politikai, gazdasági és kulturális alapjain. Ez a folyamatos fejlődés

19. A Ljubibatrić-villa terve – Salga Mátyás munkája, 1899.

a múlt század közepétől az I. világháború kitöréséig tart, ezt követően a villaépítés kontinuitása megszakad.

Az európai hatás mellett tagadhatatlan az ún. svájci háztípus elemeinek keveredése a kettős és hármas tagolódású hagyományos alföldi típus elemeivel úgy, hogy figyelembe vették a villák szórakozást és pihenést szolgáló építészeti megoldásait.

A villák fejlődéstörténete hűen követi az akkori társadalom-, kultúra-, építészet-, szellem- és életszínvonal-fejlődést.

Kezdetben tipizált és csak a későbbiekben szabad funkcionális, építészeti és szerkezeti megoldásúak a nyaralók. Idővel a szabadidő funkcióját felváltja a hétköznapi lakásfunkció, és mind nagyobb és nagyobb az átfedésük a családi házak építészeti megoldásaival, míg végül teljesen átalakulnak lakóépületekké.

A két világháború közötti és az utána következő időszakra jellemző a villák építészeti és funkcionális egységének átalakulása, azok viszont, amelyek nem estek át semmiféle módosításon, teljesen tönkrementek.

A közelmúlt sivár építészete nem kímélte meg a palicsi nyaralótelepet sem, építészeti örökségét ötlettelen és monoton elemekkel rombolta. Így annak ellenére, hogy kedvező jelek mutatkoznak a régihez való viszonyulásunkban, e jellegzetes építészetet mégis kikezdte az enyészet.

20. A Ljubibatrić-villa 1987-ben (Horgosi út 61.)

FÜGGELÉK

A Ljubibatrić-villa

1899. X. 21-én kapta meg dr. Szilas Mór, a Szegedi út mentén, a gazdag növényzettel díszített telkén épülő villájára és a hozzá tartozó melléképületre az építési engedélyt. A tervező Salga Mátyás volt, aki idővel a villa méreteit lecsökkentette, de ezzel a módosítással építészeti egységét nem bontotta meg. A szokványos svájci–palicsi villatípustól eltérően az épület képét funkcionálisan és építészetileg tagoltabbá tette. (19. és 20. számú kép)

A nyaraló hármas tagolódású térszervezése L-alakú alaprajzi megoldású, vagyis a vendégszoba úgy csatlakozik a másik két helyiség oldalához, hogy azok saroktornácot fognak közre. Az ebédlő egyik oldaláról az utcai, a talaj szintjétől kiemelt tornáchoz, a másikról pedig a kevésbé attraktív udvari fedetlen teraszhoz illeszkedik. Az ebédlőből nyílik a hálószoba is, amiből közvetlenül juthatunk a fürdőszobába.

Míg az első tervváltozat a hálószoba udvari fala mellé helyezte a konyhát, éléskamrát és a cselédszobát, amit az udvari teraszról lehetett volna megközelíteni,[27] addig a másodikban ezek a helyiségek már a pincében nyertek elhelyezést.[28]

A nyaraló jellegzetes építészeti összhangja a játékos tömegformálásból ered és mint újszerű elem jelenik meg az épület oldalán, az ebédlő mellett található tört tetőidomú torony és a mellette lévő oromfalas tornác, hangsúlyos faszerkezetével és díszítő motívumaival. A torony csúcsán kovácsoltvas motívumként tüntették fel az építés évét (1899).

A villát a Ljubibratić család lakja, és az ő birtokukban van az eredeti terv is.

Az Evelin-villa

A palicsi villákat általában a tulajdonos valamelyik családtagjáról nevezték el.

Ezt a nyaralót a valamikori Szegedi út – a mai Horgosi út – mellett, közvetlenül a mai Néphősök parkjának tőszomszédságában lévő gyümölcsösében építtette Jakobcsics Gyula, miután 1898. XII. 1-jén megkapta a szükséges engedélyt.[29] (21. és 22. számú kép)

Az épületet kb. 10 méteres előkert választja el az úttól.

Funkcionális egysége hármas tagolású, verandája falazott, ahonnan közvetlen bejárat van a központosan elhelyezett ebédlőbe. Az ebédlőből jobbra a hálószoba, balra pedig a szalon nyílik, melyek mérete kisebb az ebédlőénél. A verandára annak két oldalán elhelyezett lépcsőn juthatunk fel. A konyha és az éléskamra a pincében található.

A szimmetrikus épület hangsúlyát a klasszicizáló veranda képezi három központi íves nyílásával.

A tető sátortetős megoldású, amivel elüt a XIX. század végére jellemző palicsi villatársaitól. Telepítése jellegzetes: az épület hossztengelye a telek fő irányára merőleges. Ma lakóépület.

21. Az Evelin-villa terve, 1898.

22. Az Evelin-villa 1988-ban (Horgosi út 63.)

23. Az egykori Milkó-villa 1988-ban (Pionír u. 9.)

A nyaraló máig megtartotta eredeti méretét és harmonikus kapcsolatát környezetével, belterét pedig a mai követelményeknek megfelelően módosították.

A Kekec gyermeknyaraló

Míg kezdetben az északi tóparton, közvetlenül a fürdő és a Nagypark szomszédságában épültek a nyaralók, addig a XIX. század végére – a vasút, de főleg a vasútállomás megépülése után – annak közvetlen közelében és az attól északra eső területeken is.

Ugyanazon a napon, 1898. X. 8-án kapta meg Blau Lajos ügyvéd és Milkó Mór a villaépítési engedélyt, két szomszédos, az 15599/1-es és 15599/2-es számú telken a vasútállomás közelében. Mindkét nyaraló tervezője az ismert szabadkai építész, Titus Mačković volt, kinek neve több palicsi épületet fémjelez.[30]

A két hasonló telepítésű, azonos funkcionális és építészeti egységű épület jellegzetes példája a svájci nyaralótípus mintáját követő sablonos tervezési módnak. Az épületek az utcavonaltól kb. 10 méterre vannak a telek zöldjébe behúzva, és tipikus példái a kettős alaprajzi elrendezésű és központosan előreugratott tornácú hármas tagolódású villáknak, amelyeknél közvetlenül juthatunk a centrálisan elhelyezett, méreteivel a többi helyiség fölé emelkedő ebédlőbe. Innen nyílik a hátsó veranda, ahonnan a pincébe és a fürdőszobába juthatunk. A konyha, az éléskamra és az illemhely, az udvarból nyílva, külön be-

járatú. Az épület funkcionális és építészeti jellege azonos, egyedül a tornác oromfalának fafaragása tér el egymástól. A Blau Lajos tulajdonát képező villa oromfala neogótikus motívumokkal, Milkó Móré pedig növényi ornamentikával díszített.

1901. IX. 20-án engedélyezik Takács Edének az 15602/1 számú,[31] Blau Lajos ingatlana melletti telekre az építést. A tervrajzon Salga Mátyás neve szerepel.

Méreteiben ez a nyaraló kisebb az előző kettőnél. Alaprajzi elrendezése három, derékszögben elhelyezett helyiséget tartalmaz, amelyek közül a harmadik az előző kettő oldalfalával csatlakozik. A konyha itt is külön bejáratú, és az ebédlő is nagyobb a többi helyiségnél.

Lényeges építészeti elemként jelenik meg a fafaragással gazdagon díszített utcai oromfal, míg a fatornác csak másodmotívumként szerepel. A villa kb. 15 méteres előkerttel rendelkezik, fő tengelyével a telek hosszoldalára merőleges telepítésű.

Az eddig tárgyalt három épület és a negyedik 15602/2 parcellaszámú villa ma egy egységet alkot és a Kekec gyermeknyaralójaként működik (illetve évek óta nem működik). Az eddig tárgyalt épületek közül kettő a mai Pionír utcára, míg a harmadik a Petőfi Sándor utcára néz.

A valamikori nyaralók belső tere, az épület gyermeknyaralóvá való átalakítása során, kisebb módosítást szenvedett. Blau Lajos és Milkó Mór egykori nyaralójához az udvari oldalról úgy építettek egy helyiséget, hogy az nem bontotta meg az épület külméretének egységét. Az új funkció miatt mindkét villa utcai tornácait beüvegezték, az udvari verandát pedig befalazták.

A harmadik villa esztétikai jellegzetességét a két új helyiség hozzáépítése nagyban elősegítette, de ennek ellenére itt-ott még ma is felfedezhetők a valamikori kovácsoltvas kerítés részletei és a díszkert egykori szökőkútja.

A Hartmann-villa

Ezt a nyaralóépületet Hartmann gyáros építtette a múlt század kilencvenes éveiben, amiről a szabadkai Történelmi Levéltárban, sajnos, semmilyen adat nem található.

Telekrendezése az említett korra jellemző módon történt: az épület kb. 10 méterre helyezkedik el az utcavonaltól és előkertjében díszes, köralakú virágágyás található.

A teljesen alápincézett épület funkcionális egységét tekintve hármas alaprajzi tagolódású. Főhomlokzatán a jellegzetesen hangsúlyos központi tornáccal és az idővel befalazott udvari fronton lévő verandával képez egy egységet.

A hódfarkú cseréppel borított villának, Palicson a legszebb díszes fafaragású, műpalával fedett tornácán kívül nincs külön kiemelhető építészeti jellegzetessége.

Az épület téglafalú, tornáca pedig a jellegzetes favázas szerkezettel készült.

1988-ban a valamikori nyaralót, annak homlokzat és tömegképzés adta építészeti értékét tiszteletben tartva, postahivatallá alakították, s így belterét az új funkció követelményei szerint szervezték át, minek folytán épületszerkezeti módosításokat is elszenvedett az épület. (24. számú kép)

24. A restaurált egykori Hartmann-villa, a palicsi posta épülete 1988-ban (Horgosi út 74.)

A Reisner-villa

A múlt század végén a Szabadkát Szegeddel összekötő vasútvonal elkészülte, de főleg a palicsi vasútállomás felépülése után, mint már említettük is, a villák nem kizárólag a park és a fürdő területén épültek. A mai Pionir utca elején készült el a tulajdonosáról – Reisner Lajosról – elnevezett nyaraló, melynek eredeti terve a szabadkai Történelmi Levéltárban már nem található meg, csak az 1903-ban kérelmezett villabővítésről, az emeleti terasz és torony építéséről tanúskodó engedélyezési terv maradt fenn, amit Milan Zarić készített.

A jellegzetes haránttelepítésű villáktól eltérően ez az épület a telek hosszoldalával párhuzamos, ami arról tanúskodik, hogy a XIX. század közepe táján épült házat eredetileg nem nyaralónak szánták.

Annak ellenére, hogy a villa idővel több adaptáción esett át, határozottan felismerhető az eredeti hármas tagolás, az ezzel járó ebédlő-, konyha-, fürdőszoba- és verandaelhelyezés. Az előbb említett adaptációk során főleg az épület belső tere alakult át, kívül pedig az új fürdőszoba és más melléképület építése módosította az eredeti külsőt.

Szinte már nyomasztó a villa építészeti arculata a sok egymástól eltérő anyagtól és alakzattól: mint például a manzárd tető játékosságát túlhangsúlyozó mázas Zsolnai-cserép vagy a homlokzatot díszítő vörös klinkertégla. (25. számú kép)

A nyaralóhoz tartozik az a gazdagon díszített fa oromfalas tornácú melléképület is, mely jellegében teljesen elüt a megszokottól.

25. Az egykori Reisner-villa 1988-ban (Pionír u. 2a)

26. A Conen-villa terve – Raichle Ferenc munkája, 1900.

27. A Conen-villa 1988-ban (Néphősök parkja 7.)

A Conen-villa

Az ismert szabadkai gyáros, Conen Vilmos 1900. V. 5-én kapta meg az építkezési engedélyt a Nagypark keleti oldalán felépülő villához, amihez a fiatal Raichle Ferenc készítette a terveket (26. számú kép), aki később a szecessziós építészet kiemelkedő alakjaként folytatja majd pályafutását. Már ennek az épületnek az alaprajzán is megfigyelhetjük az új stílusjegyeket.[32] Az alaprajz már nem követi a korábbi sablonos megoldásokat, de homlokzat-,

illetve tömegképzésében még az eklektikus formák dominálnak. A nyaraló funkcionális egységét szemlélve itt is a hármas tagolódású elrendezés figyelhető meg, de már csúsztatott változatában. Az ebédlő továbbra is az épület központi helyisége, közvetlenül kapcsolódik a fő- és melléktornáchoz. Ugyanígy juthatunk a mellette lévő szobákba is, de míg a konyha csak a tornácról, addig a fürdőszoba a tornácról és a hálószobából is megközelíthető.

Az épület összképe a különböző formáktól és anyagoktól terhes, hangsúlyos része mégis a terasz, az oromfal és a torony.

1958. I. 10-én készült el az a tervdokumentáció, amely alapján az épületet reprezentatív villává alakították át, amihez még ugyanabban az évben mellékelték a központi fűtés és 1957 februárjában a villanyhálózat tervét is. Ekkor cserélték ki az egyrétegű ablakokat kétrétegűekre, majd a teraszt is beüvegezték. A melléképületben egy kis folyosóról nyiló két vendégszobát alakítottak ki. Az új villakomplexum terveit De Negri építész készítette, és ma is abban a formában látható, amilyenné az 50-es évek derekán alakították. (27. számú kép)

Fordította: *Lejkó László*

Jegyzetek

[1] Pevsner, N.: Az európai építészet története. Budapest, 1974. 356., 381–382. o.
[2] Bartoly Eszter: Svájci nyaralók a budai zöldövezetben. Magyar Építőművészet 83/3. szám, 31–31. o.
[3] Arhitektura Bosne i Hercegovine od 1878 do 1918. 29–31. o.
[4] Bartoly Eszter; i.m.
[5] Szabadkai Történelmi Levéltár, sign. 9/aec. 1854.
[6] Szabadkai Történelmi Levéltár, sign. 9/aec. 1854.
[7] Szabadkai Történelmi Levéltár, sign. 875/aec. 1855.
[8] Szabadkai Kataszteri Hivatal, Szabadka szabad királyi város felmérése 1878.
[9] Szabadkai Történelmi Levéltár, Térkép a Palics fürdőintézet és környékéről. Karvázy Pál, 1888. II. 16.
[10] Szabadkai Történelmi Levéltár, térképgyűjtemény, sign. 3.1.2.45.
[11] Szabadkai Közlöny, 1876. V. 21/21.
[12] Szabadkai Közlöny, 1876. VII. 2/27.
[13] Szabadkai Történelmi Levéltár, 3328, 5542, 6534/polg. 1889.
[14] Szabadkai Történelmi Levéltár, sign. XV 899/1898.
[15] Szabadkai Történelmi Levéltár, térképgyűjtemény, sign. 3.1.2.45.
[16] Frankl István: Szabadka szabad királyi város ismertetése. Szabadka, 1899., 16. o.
[17] Szabadka szabad királyi város törvényhatósága: Palics fürdő monográfiája. Szabadka, 1882.
[18] Szabályok a Palics fürdő intézetében. Szabadka, 1895.
[19] Ezek a következő helyszíneken találhatók: a Néphősök parkjától keletre az 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. házszámúak; a Horgosi út 74, 76, 78; a Spliti fasor 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 19, 23. és 24. számú épületei; a Néphősök parkjától nyugatra a Hegedűs J. u. 6, 10, 12; a Horgosi út 48 és 58; a Lujza-villa; a Ba-

golyvár és a Vermes-villa; a Horgosi úttól északra a Marko Orešković u. 11, 19, és 25; a Petőfi Sándor u. 15, 19, 26; a Pionír u. 2a, 7, 9, 10, 13; az Andje Ranković tér 2; a Kizur István u. 7, 11, 13, 14, 15, 17; a Horgosi út 17, 33, 39, 47, 57, 61, 63; és a Brestovaci u. 3, 5. és 7. számú épületei.

[20] Ilyenek: a Horgosi út 17, 33, 48; az M. Orešković utca 19; a Petőfi Sándor utca 26, 29; Joó Lajos utca 3; a Néphősök parkja 5, 3; a Spliti fasor 7, 8, 10, 11; a Kizur István utca 7, 13 és a Pionír utca 10. alatt található épületek.

[21] Ilyenek: a Pionír utca 2a; a Dubrovniki utca 54, 61; a Petőfi Sándor utca 15; a Spliti fasor 24; a Néphősök parkja 7; a Brestovaci utca 7. és a Horgosi út 61, 63. alatt található épületek.

[22] Pl. a Spliti fasor 12, 16, 17; a Kizur István utca 14, 15, 17, 26. és a Bartók Béla utca 5. és 7a számú épületei.

[23] Pl. a Néphősök parkja 2.

[24] Brestovaci u. 5, 3; M. Orešković u. 11; Hegedűs J. u. 8. és 12; Horgosi út 37a, 58; Kizur I. u. 11, 13, 17.

[25] Pl. a Kekec nyaralója; Pionír u. 9; a Horgosi út 74. és a Lujza-villa.

[26] Pl. a régi postahivatal: Spliti fasor 11; a rendőrállomás: Horgosi út 57; az önkiszolgáló: Spliti fasor 6. és a cukrászda: Spliti fasor 5. számú épületei.

[27] Szabadkai Történelmi Levéltár, sign. 10/1899.

[28] A Ljubibatrić család birtokában lévő iratok.

[29] Szabadkai Történelmi Levéltár, sign. 11/1898.

[30] Szabadkai Történelmi Levéltár, sign. 8/1898; sign. 9/1898.

[31] Szabadkai Történelmi Levéltár, sign. 14/1901.

[32] Szabadkai Történelmi Levéltár, sign. 3/1900.

Felhasznált irodalom

1. Szöllősi Gyula: A Palics-tó elhalása és felújítása. A Palics-tó felújításának bizottsága.
2. Bartholy Eszter: Svájci nyaralók a budai zöldövezetben. Magyar építőművészet 83/3. Budapest, 1983.
3. Dr. Wiener S.: Palityi fürdő. Szabadka, 1869.
4. Frankl István: Szabadka, szabad királyi város ismertetése. Szabadka, 1899.
5. Szabadka, szabad királyi város törvényhatóság: Palics fürdő monográfiája. Szabadka, 1882.
6. Andrea Palladio: Négy könyv az építészetről. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1982.
7. Ing. K. Petrović: Kraljevski slobodan grad Subotica i kupalište Palić. Subotica, 1928.
8. Frankl István: Harminc év a szabadkai életben 1890–1920. – Emlékezések. Szabadka, 1942.
9. Magyar László: Palics történetének rövid áttekintése. Létünk, Szabadka, 1985.
10. Borovszky S.: Bács-Bodrog vármegye I. monográfiája. Budapest, 1909.

Rezime

Nastanak, evolucija i transformacija vila na Paliću

Subotica, bazirajući se na jakim društveno-političkim, ekonomskim i kulturnim osnovama naglo obogaćenog društva, otvorenog ka svetu i novinama, kao vlasnik Palića, inicirajući razvoj banje i „domaćeg turizma" 1854. g. počinje prodaju zemljišta za vile, zapadno od Velikog parka. 1853. g. je gradski inžinjer Skulteti (Scultety) izradio plan predmetnog zemljišta, definisao lokaciju vile na parceli i koncepciju vila. Mada predmetni plan nije u potpunosti izveden, osnovne postavke tada zacrtane, se provlače do 1914. godine.

1860-tih g. dalje širenje vila teče istočno uz park. Vile su poprečno, slobodno postavljene na parceli. Organizovane su po principu „trodelne panonske kuće", s tim da su odredjenim funkcionalnim i estetskim intervencijama prilagodjene arhitekturi raspoloženja, odmora i zabave.

Izgradnjom železnice 1869., železničke stanice 1887., makadamskog puta Subotica–Palić 1894. i tramvajske pruge 1897. je olakšana saobraćajna komunikacija sa Palićem, što dovodi do daljeg ubrzanog razvoja banje. 1880-tih godina se grade vile uz saobraćajnice – Segedinski i Kanjiški put, a severno od železničke stanice se formira Urbanovo naselje (Órbánfalva). Grade se raskošnije vile „švajcarskog tipa". U Istorijskom arhivu Subotice su sačuvani brojni projekti vila sa prekretnice vekova. Krajem XIX veka nose potpis subotičkih arhitekata T. Mačkovića. M. Zarića, manje G. Kocke i M. Šalge, da bi se početkom, XX veka sve češče pojavljivali, a uz njih kasnije i L. Molcer i F. Rajhl.

Tipizirane vile „švajcarskog tipa" razvijaju se od osnovnih dvo i trodelnih, sa centralnim drvenim tremom, ne više u dužinu već u širinu objekta, formirajući dvoredne osnove sve složenijih vidova. Prvobitne vile podužne osnove sa dvovodnim krovom i akcentiranim tremom, bogato dekorisanim drvenim rezbarenim motivima, gube svoju jednostavnost, čistotu i pravilnost dodavanjem tornjeva, igrom krovova, udvajanjem terasa, gubljenjem simetrije.

Novi vek nosi novi duh, ideje, estetiku, nove potrebe, standarde, mogućnosti i nove projektante – Gomboša i Galfija, što dovodi do promene u koncepciji vile. Stare vile se osavremenjuju, a novoizgradjene potpuno gube logiku početnog funkcionalno-estetskog sklopa arhitekture raspoloženja, odmora i zabave, sve više se preklapajući sa stambenom arhitekturom, da bi se na kraju potpuno preklopile.

Summary

The Origin, Evolution and Transformation of the Villas at Palić

Subotica, being established on solid socio-political, economic and cultural basis of the rapidly enriched society, open to the world and news, as the propertior of Palić, initiazing the development of the spa and the "local tourism" begins to sell the ground for villas to the west of the Great Park in 1853. The municipal engineer J. Scultety elaborated the plan of the mentioned ground, defined the conception and the location of the villa on the parcel. Although the plan wasn't implemented in full, the basic assumptions outlined by it were extended up to 1914.

In the 60s of the last century the further expansion of the villas proceeds to the east along the park. The villas are located on the parcel transversally, in free disposition.

They are organized according to the principle of the three-parted Pannonian house with the explanation that with definite functional and aesthetic interventions they are adapted to the architecture of the mood, rest and entertainment.

By the construction of the railway in 1869, the railway station in 1897, the macadam road Subotica–Palić in 1894 and the tramway line in 1897 the traffic communication with Palić is being facilitated leading to further accelerated development of the spa. In the 80s of the last century villas are being built along the traffic routs – the Szeged and Kanjiža Road, however, north of the railway station Orbánfalva was being in process of formation. More luxurious villas of Swiss-type are being built. In the Historical Archives in Subotica many designs of villas from the turn of the century are being preserved. At the end of the 19h century they bear the signatures of the architects of Subotica – T. Mačković, M. Zarić, G. Koczka, M. Salga, followed later by L. Molczer and F. Raichle, too.

The standardized villas of Swiss-type are being developed from the basic two- and three-parted ones with the central wooden porch, not more in the lenght, but in the width of the building forming double-rowed ground-plans of increasingly complex shapes. The original villas of axial plan with double-piched roof and accentuated porch, richly decorated with wooden engraved motifs lose their simplicity, purity and regularity by adding the turrets, varying the roofs, doubling the terraces, losing the symmetry.

The new century brings new attitude, thoughts, aesthetics, new needs, standards, possibilities and new designers – L. Gombos and A. Gálfi, leading to changes in the conception of the villas. The old villas are being modernized and the new-built ones lose completely the logic of initial functional-aesthetic composition of the architecture of the mood, rest and entertainment, overlapping with housing architecture more and more, being entirely overlapped at the end.